

УДК 94:372(477)«1945/1955»

І.А. ЯКИМЕНКО

ДИТЯЧІ ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОМУ ВИМІРІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПОВОЄННИХ РОКІВ (1945-1955 РР.)

Якименко Ірина Анатоліївна – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, історичний факультет, аспірантка III р.н.

Аналізуються матеріально-побутові умови функціонування дитячих дошкільних закладів українського села в контексті соціально-економічних реалій повоєнних років.

Ключові слова: дитячі дошкільні заклади, колгоспні ясла, дошкільний майданчик, повсякденне життя.

Анализируются материально-бытовые условия функционирования детских дошкольных учреждений украинского села в контексте социально-экономических реалий послевоенных лет.

Ключевые слова: детские дошкольные учреждения, колхозные ясли, дошкольная площадка, повседневная жизнь.

The material living conditions of functioning of the kindergartens in Ukrainian village in the context of socio-economic realities of the post-war years are analyzed.

Keywords: kindergartens, kolkhoz nursery, preschool playground, everyday life.

© І.А. Якименко, 2013

Друга світова війна принесла українському суспільству значні соціальні та демографічні зміни. Так, зокрема, різко зменшилася кількість працездатного чоловічого населення та зросла питома вага жінок, втягнутих до найважливіших виробничих процесів на селі. У зв'язку з цим перед державою та колгоспами постало питання про відновлення та розширення мережі дитячих дошкільних закладів, аби залучити до колгоспної праці якомога більше жінок, що мали дітей дошкільного віку. Ці дошкільні установи повинні стати значним сегментом соціально-побутової інфраструктури села, що забезпечувала б повсякденні потреби найменших мешканців села та їх матерів. Потреба комплексного вивчення такої проблематики диктується тим, що на порядок денний сучасних суспільствознавчих досліджень висувається як наукова, так і суто моральна потреба якомога повніше відтворити багатогранну картину повсякденного життя пересічної людини, в тому числі і неповнолітньої, у повоєнний період.

У вітчизняній історичній літературі проблеми стану та функціонування дитячих дошкільних закладів як складової частини соціальної інфраструктури села у повоєнний період розглядалися хіба що дотично. Так, певні цікаві відомості про соціально-побутову сферу села можна знайти в роботах І.В. Рибачака [6], В.В. Мічуди [3], Т.В. Терещенко [8], Т.Ю. Нагайка [4]. Деякі аспекти повсякденного життя дитячого соціуму вивчають О.В.Шеремета [24], О.В. Водолага [1], Г.Г. Голиш [2]. Проте найбільш корисними для нашого дослідження стали дослідження О.Ф. Нікілева [5] та І.М. Романюка [6], присвячені вивченню дошкільних закладів українського села, але у більш пізній історичний період.

Таким чином, даною роботою буде здійснена спроба заповнити наявну історіографічну лакуну та

розширити знання про деякі аспекти повсякденного життя повоєнного українського соціуму. Метою даної публікації є висвітлення та аналіз реалій повсякденного існування мережі дошкільних закладів на селі, а саме: рівень забезпеченості дитячих установ приміщеннями та їх санітарно-гігієнічний стан, оснащення м'яким та твердим інвентарем, постачання продуктами харчування.

Ще з довоєнних років встановився поділ дитячих дошкільних закладів на селі на 2 категорії – стаціонарні, які діяли постійно протягом 10-12 місяців, та сезонні, які створювалися у колгоспах лише на час активних польових робіт (особливо, прополочної та збиральної кампаній). Тому природно, що найбільш численними у структурі дошкільних дитячих закладів були саме сезонні дошкільні заклади. Так, за річними звітами колективних господарств у 1955 р. їх нараховувалося 23280 сезонних дошкільних установ з контингентом 893079 дітей, а стаціонарних – 109 одиниць з контингентом 4276 дітей [15, арк. 25]. Пояснивалося це тим, що, у селі весь тягар по відкриттю і утриманню як стаціонарних, так і сезонних дитячих закладів лягав на колгоспи. Переважна ж більшість господарств, через слабкість своїх бюджетів не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду за дітьми [5, с. 94]. А сезонні заклади натомість вимагали значно менших матеріальних затрат та людських ресурсів, не потребували постійного приміщення та кваліфікованих кадрів.

Сезонні заклади відкривалися правліннями колгоспів за результатами рішення загальних зборів колгоспників та у погодженні з районними відділами народної освіти і охорони здоров'я. Строк роботи сезонних дошкільних установ не був фіксованим, але в середньому найчастіше тривав 6 місяців (з 1 квітня до 1 жовтня). Тривалість робочого

дня також визначалася на зборах колгоспників залежно від виробничих потреб (близько 10-12 годин). За віковою ознакою дітей ці заклади розподілялися на дитячі ясла, в яких перебували малюки від 1 місяця до 3 років, та дитячі дошкільні майданчики – від 3 до 7 років. Діти мали поділятися на групи – по 20 чоловік у дит'яслах та по 25 на дошкільних майданчиках. Дит'ясла та дитмайданчики зазвичай організовувалися як окремі установи, але в колгоспах, де кількість дітей була незначною, могли утворюватися комбіновані заклади, але за умови, що діти різного віку будуть перебувати та виховуватися окремо [12, арк. 322-323]. На практиці саме така форма організації стала найбільш розповсюдженою: дитячі майданчики створювалися спільно з дит'яслами по бригадах [11, арк. 29].

Сезонні дошкільні заклади мали цілком утримуватися за рахунок коштів колгоспу, адже у «Примірному статуті сільськогосподарської артілі» не передбачено статей про виділення коштів на утримання сезонних дитячих дошкільних установ. Тому на утримання їх мали витрачатися кошти, передбачені цим статутом на культурні потреби села, які, враховуючи тогочасні соціально-економічні реалії, були надто обмеженими. Тому сільська громада на загальних зборах вирішувала, який саме обсяг грошових асигнувань у поточному році буде виділено на забезпечення дитячих потреб у цих закладах [10, арк. 6]. Таким чином, утримання та забезпечення дитячих дошкільних закладів усім необхідним цілком покладалося на бюджети колгоспів. Роль держави в цьому процесі полягала у розробці планів по мережі та контингентах цих закладів, тобто, встановлювалася кількість закладів, яку необхідно створити, та кількість дітей, які потрібно охопити системою дошкільного виховання. Окрім того, урядовими постановами встановлювалися норми та вимоги для таких дитячих закладів (по приміщеннях, забезпеченню інвентарем, медичному обслуговуванню тощо). Також державні органи народної освіти і охорони здоров'я покладалися зобов'язання організувати регулярні перевірки стану функціонування дитячих установ та умов, в яких мають перебувати діти.

Одним із найважливіших факторів, необхідних для розгортання мережі дитячих закладів, була наявність відповідних приміщень. Згідно з державними нормами та вимогами до дитячих закладів – це мало бути просторе та світле приміщення з дерев'яною підлогою з 3-4 кімнат, розташоване на віддалі від скотного двору та дороги. Кухня передбачалася в окремому приміщенні, душ та вбиральня – надворі для дітей та дорослих, земельна ділянка мала бути озеленена, огорожена та облаштована місцем для ігор на свіжому повітрі [12, арк. 326].

Враховуючи повоєнні реалії українського села, в тому числі і значні руйнування житлового та виробничого фонду, на практиці це завдання було важко виконати. У більшості колгоспів приміщення дитячих установ не відповідали мінімальним вимогам до таких закладів: дитячі ясла та дошкільні майданчики розташовувалися в орендованих хатах колгоспників, які, в основному, мали

лише 1 кімнату з земляною підлогою (часто тут же готувалася їжа), а невеличкий двір біля хати не давав можливості розгорнути належну роботу на вулиці. Так, наприклад, у 1950 р. по Дніпропетровській області із 172 колгоспних ясел 115 розташовувалися у хатах колгоспників [10, арк. 62], а по Харківській на кінець досліджуваного періоду близько половини приміщень складали хати колгоспників і лише 1/3 мали дерев'яну підлогу [17, арк. 159]. У Решетилівському, Ново-Санжарському, Машівському районах Полтавської області мало того, що майже всі дитячі установи знаходилися у хатах колгоспників, так, здебільшого, у тих самих хатах мешкали і самі господарі, зберігали у сінях сільськогосподарський інвентар, а на подвір'ї гуляли хазяйські кури та свині. Непоодинокими були випадки, коли правління колгоспу виділяло для дитячих установ приміщення та садиби, що межували з місцями, небезпечними для життя та здоров'я дітей. Так, наприклад, у колгоспі ім. Будьонного Велико-Бішківської сільради Олексіївського району Харківської області під дитячі ясла було виділено приміщення на скотному дворі, що мало 1 кімнату з земляною підлогою [9, арк. 18]. А в колгоспі «Перемога» Каланчакського району Херсонської області діти перебували у будинку, половина якого була зайнята зерном, тому у двір часто заїжджали підводи та автомашини, що загрожувало дітям, які гуляли у дворі без усякого догляду дорослих [15, арк. 61]. Голова колгоспу ім. Горького с. Крутий Берег Полтавського району Полтавської області вирішив розмістити дитячу установу в одному будинку з медпунктом, діти перебували на одній території з хворими, а садиба виходила до крутого берега річки, який не був огорожений [17, арк. 180]. Нерідко сільські діти отримували приміщення, де тримали курчат, телят, яке знаходилося в оточенні ферм та конюшень, біля проїжджих частин, а в одному з колгоспів діти знаходилися у будівлі, де протравлювалося зерно [20, арк. 2 звор.].

Зрозуміло, що дотримуватися будь-яких санітарно-гігієнічних норм у таких умовах було практично неможливо – діти не вмивалися, не мили руки та ноги. Тіснота, брудні приміщення та подвір'я, замурзані діти – таким був реальний санітарно-гігієнічний стан багатьох сільських дитячих дошкільних установ. Зазвичай, частину таких приміщень, що не відповідали елементарним санітарно-гігієнічним вимогам та загрожували здоров'ю дітей, закривала державна санінспекція. Наприклад, у Петриківському районі Дніпропетровської області у 1950 р. за невідповідність санітарним нормам були закриті 6 приміщень із 56, у Верхньодніпровському – 5 із 48, у Царичанському – 9 із 46 [21, арк. 201]. Але траплялися і такі ситуації, коли у відповідь на такі акції, замість того щоб провести ремонт чи виділити інше приміщення, голова колгоспу просто закривав дитячі установи, або, навпаки, всупереч забороні, влаштовував дітей у непридатні приміщення. Таким чином, дефіцит відповідних приміщень для потреб дитячих установ часто призводив до того, що ряд сіл взагалі залишався на весь сезон без ясел чи дитмайданчика. В таких ситуаціях, коли існував ризик того, що

дитяча установа через невідповідність приміщень санітарним нормам взагалі не буде відкрита, правління колгоспів інколи розміщувало дитячі установи у приміщеннях шкіл, але це значно скорочувало строки їх роботи з 5-6 місяців до 2-2,5, що диктувалися закінченням та початком навчального року [9, арк. 106]. Але і такий варіант був кращий, ніж відсутність дитячого закладу взагалі.

У перспективі вирішення проблеми нестачі приміщень могло бути вирішене лише шляхом будівництва нових будівель. Проте, темпи будівництва для потреб соціальної сфери були надзвичайно низькими. Стан з будівництвом нових приміщень протягом досліджуваного періоду знаходився практично в замерлому стані через брак коштів і відсутність у більшості голів колгоспів бажання обтяжувати себе такою справою, адже соціальна сфера не приносила прибутків у бюджет колгоспу, проте потребувала значних капіталовкладень. Реальний стан із будівництвом дитячих дошкільних установ на селі наглядно демонструє приклад Харківської області. Наприклад, за весь досліджуваний період тут було побудовано лише 20 спеціальних приміщень для дитячих дошкільних установ, та й ті за своїм виглядом мало чим відрізнялися від тих же колгоспних хат. І лише у 1955 р. в одному з найкращих колгоспів області «Шлях Леніна» Харківського сільського району почало будуватися перше стандартне двоповерхове приміщення для стаціонарної дитячої установи на 100 дітей (по 50 для ясельного та дошкільного віку) [9, арк. 106; 17, арк. 160]. Таким чином, незважаючи на гостру потребу в спеціальних приміщеннях, будували їх вкрай повільно.

Існувала ще одна проблема, що негативно впливала на забезпеченість дитячих закладів належними приміщеннями – нецільове їх використання. Навіть ті спеціальні будівлі, що збереглися за роки війни, у повоєнний період могли використовуватися для інших потреб. Так, наприклад, у колгоспі ім. Леніна с. Житні Гори Рокитнянського району Київської області голова колгоспу зайняв приміщення на 130 дітей під власну квартиру, а для дітей виділив хату, що не могла вмістити більше 25 чоловік, а в с. Петровське Таращанського району Київської області у приміщенні дитячої установи взагалі утримували племінного жеребця. Часто використовували приміщення дитячих закладів для виробничих потреб – утримували там молодняк тварин, зберігали зерно чи реманент, часом – під лікарні, клуби чи приватні квартири [13, арк. 124]. Це означало, що інтереси найменших мешканців села часто задовольняли в останню чергу.

Однак, проблема з приміщеннями були лише частиною тієї побутової невлаштованості, що мала місце у дитячих дошкільних закладах села. Стан забезпечення найнеобхіднішим для дитячих закладів інвентарем був також вкрай незадовільним. Для нормального функціонування дитячої установи необхідно було мати певний набір твердого (ліжка, столи, стільці, шафи, посуд, дитячі горщики тощо) та м'якого (пелюшки, ковдри, простирадла, рушники, матраци) інвентаря, іграшок та дитя-

чої літератури. Особливо гостро потерпали дитячі заклади від дефіциту меблів. Так, наприклад, у с. Мулінівщина та Червоний Яр Таращанського району, с. Нестерівка та Молодецьке Маньківського району, с. Михайлівка Тетіївського району Київської області через гостру нестачу меблів діти харчувалися у декілька черг та їли стоячи або сидячи на підлозі. А, наприклад, у дитячих установах Аркадівської, Федорівської та Миколаївської сільрад Шевченківського району Харківської області взагалі не було ні столів, ні стільців, ні ліжок. Частина малюків протягом дня могла відпочити хіба що на ліжках колгоспників (сплячи по 3-4), в хатах яких вони перебували. Типовим явищем було спання дітей просто на підлозі на набитих солом'яною матрацах, на лавах, зсунутих столах та стільцях, інколи просто на земляній підлозі [10, арк. 62]. Особливо важко було в такій ситуації з грудними малюками. Тому доводилося виходити шукати виходу з ситуації – наприклад, у колгоспі ім. Кірова Машівського району Полтавської області грудних дітей клали спати покотом у великому манежі [17, арк. 108]. А значна кількість більш дорослих дітей взагалі не мала можливості відпочивати вдень [10, арк. 62]. Подібні факти демонстрували реальну ситуацію тотального дефіциту всього найнеобхіднішого приладдя. Яскравим прикладом тут може слугувати і дитяча установа с. Хижки Маньківського району Київської області – у 1955 р. на 95 дітей тут був у наявності лише 1 довгий стіл, 2 лави, 15 ліжок, 12 простирадл, 6 рушників [15, арк. 20]. Частину інвентаря, особливо того, що необхідно було для грудних малюків – пелюшки, простирадла, деякий посуд, – матері змушені були приносити з дому, але і цих принесених речей все одно було вкрай недостатньо. У зв'язку з цим у ряді колгоспів фіксувалися факти повної відсутності будь-якої білизни навіть для грудних дітей [17, арк. 79]. Питання про забезпечення як стаціонарних, так і сезонних дитячих установ села твердим та м'яким інвентарем протягом досліджуваного періоду так і не було розв'язано – продовжувало гостро не вистачати спеціальних дитячих ліжок, шафок для одягу, столиків та стільців. Натомість використовувалися звичайні селянські меблі, що знаходилися в тих хатах колгоспників, де перебували дитячі установи чи які приносили з дому батьки, – плетені з лози стільці, великі дерев'яні ліжка, довгі столи і лави, що не відповідали зросту та віковим потребам дітей [14, арк. 68]. І варто відмітити, що протягом досліджуваного періоду ситуація практично не мала динаміки покращення. Так, наприклад, по Харківській області на 1955 р. переважна кількість дитячих дошкільних установ мала лише до 30-40% необхідного мінімуму м'якого інвентаря, а повним комплектом не була забезпечена жодна установа. А стандартні дитячі меблі також мали поодинокі заклади і то далеко не в повному обсязі [17, арк. 160]. Повсюдно гостро бракувало дитячої літератури, іграшок. Вихователям доводилося своїми силами робити їх з підручних матеріалів – глини, лози, кукурудзи та ганчір'я. Навіть звичайна пісочниця була великою рідкістю [20, арк. 19]. Така ситуація з забезпеченням необхідним інвентарем

мала декілька причин. Головною з них було те, що протягом усього часу дитячі установи отримували дуже незначні асигнування від колгоспів. Так, наприклад, у 1952 р. на утримання сезонних закладів колгоспи виділили 26,8 млн. крб., але якщо врахувати фактичну кількість вихованців (725,5 тис. дітей), то виходить приблизно 37 крб. на дитину [16, арк. 145]. Але були і такі випадки, коли правління колгоспу за сезон не витратило на обладнання дитячої установи жодного карбованця, хоча в цьому була гостра потреба. Часто різноманітні перевірки, приїжджаючи в колгоспи, знаходили в коморах колгоспів простирадла, рушники, наволочки, але дітям вони не видавалися, або видавалися вкрай мало [17, арк. 160].

Нерідко у колгоспах виявляли незаконні факти стягнення грошей з батьків за перебування їх дітей у сезонних установах. Так, у колгоспі ім. Цюрупі Цюрупинського району Херсонської області з батьків, що працювали на колгоспному полі, брали 2,5 крб. за день перебування дитини, а з тих, хто залишився працювати на власному городі або поїхав продавати свої овочі – 4,5 крб. на день. У колгоспі ім. Комінтерну Валківського району Харківської області на загальних зборах було підняте питання про пайову участь батьків в утриманні дитячої установи, а в Миколаївській області практикувалося утримання дітей в дошкільних закладах за рахунок матерів-колгоспниць шляхом відрахувань із трудовнів [23, арк. 57]. Таке матеріальне навантаження було непосильним для багатьох родин, особливо тих, що мали по 3-4 дітей ясельного та дошкільного віку. З одного боку, така ситуація є свідченням того, що більшість економічно слабких колгоспів не могла в повній мірі взяти на себе тягар утримання дитячих дошкільних закладів і тому намагалася частково перекласти його на батьків, а з іншого – відверто байдужого ставлення до цієї справи, адже вона не була економічно вигідною та не приносила прибутку.

Таке ставлення до повсякденних потреб дитячих установ з боку правління колгоспів призводило до того, що значна кількість дітей опинялася взагалі поза межами будь-якого виховного закладу. Стягнення плати з батьків змушувало їх забирати дітей з дошкільного закладу та залишати вдома під нагляд бабусі, старших братів та сестер, а часто і зовсім без догляду, просто замкнувши в хаті або залишивши гуляти на подвір'ї. Інколи доводилося брати їх з собою в поле [15, арк. 60-61].

Окрім недостатності асигнувань на потреби дитячих закладів, колгоспи мали ще одну проблему у справі закупівлі необхідного обладнання у торговельних організаціях на селі. Так, на нарадах, семінарах, що проводилися в областях, колгоспниці заявляли про те, що деякі колгоспи мають матеріальну можливість і хотіли б придбати для дитячої установи свого села дитячі меблі, іграшки промислового виробництва та інші речі, але сільмаги та крамниці споживчої кооперації не задовольняли їх потреб в такому асортименті. Інакше кажучи, якщо більш економічно сильний колгосп і міг виділити певні кошти, то купувати було нічого. Поряд із недостатністю асигнувань та дефіцитом то-

варів у торговельній мережі, ще однією причиною, що не сприяла росту добробуту сезонних дитячих установ на селі в плані побутового облаштування у порівнянні зі стаціонарними міськими дитсадками, було те, що приміщення не закріплювалося за дитячим закладом. Це унеможливило систематичний ремонт та облагороджування приміщень, упорядкування прилеглої території, озеленення та огороження подвір'їв. Не було можливості накопичувати необхідний інвентар – майже повсюдно після закінчення сезону майно не зберігалось, безгосподарно використовувалося або й розкрадалось, приміщення використовувалися для господарських потреб [22, арк. 26].

Ще одним важливим фактором для ефективного функціонування системи дошкільних закладів була організація нормального збалансованого харчування. Оскільки сезонні дитячі установи повністю знаходилися на бюджеті колгоспів, то і норми харчування та асортимент продуктів у сезонних дитячих закладах визначалися самими ж колгоспами. На окремих дитмайданчиках внаслідок байдужого ставлення до потреб дитячих закладів з боку голів колгоспів стан харчування дітей був дуже незадовільним, а норми харчування – неприпустимо низькі. Наприклад, у колгоспі «Комуніст» с. Листопадове Златопільського району Кіровоградської області у 1951 р. для харчування дітей було виділено лише пшеничне борошно грубого помелу, олія та крупа з погано обробленої чумизи, а на дитмайданчику с. Зеленче Дунаївецького району Кам'янець-Подільської області діти протягом дня одержували лише круп'яний суп, заправлений прогірклою олією, але навіть ці продукти видавалися нерегулярно. Тут же влітку 1949 р. дитяча установа зовсім не отримала овочів та фруктів, хоч колгосп їх активно продавав, хоча, як виявила перевірка, колгосп мав їх у достатку [13, арк. 125; 9, арк. 18]. Недостатньо постачалися дитячі заклади молочними продуктами, манною крупою, цукром, особливо необхідних для харчування дітей ясельного віку. Так, наприклад, по всіх дит'яслах Яблунівського району Чернігівської області молоко матері були змушені приносити дітям з дому (близько 0,5 л на дитину) [13, арк. 125]. Факти одноманітного, бідного вітаміними раціону, недостачі овочів та фруктів, молочних та м'ясних продуктів фіксувалися перевітками у сільських дитячих дошкільних установах дуже часто. Нерідко основу раціону дитячих установ складали дешеві картопля, пшоно, кукурудзяна крупа, борошно, олія тощо. У 1955 р. Міністерство освіти у своєму звіті про ситуацію з харчуванням у колгоспних дитячих закладах називало таку ситуацію типовою і наводило десятки прикладів по всіх областях республіки. Так, у дитячому садку колгоспу ім. 8 Березня Братського району Миколаївської області дітей щоденно годували галушками з борошна грубого помелу та супом з пшона, заправленим олією, а в колгоспах ім. Леніна та ім. Шевченка Сребенського району Чернігівської області, окрім пшона та картоплі, діти нічого не отримували на день [5, с. 97]. Особливого підходу у справі організації харчування вимагали грудні малюки. Обстеження колгоспних дит'ясел

засвідчили той факт, що повсюдно мали місце труднощі з організацією систематичного грудного вигодовування. У більшості випадків малася попередня домовленість з колгоспом про те, щоб такі матері працювали на ділянках, найближчих до дитячої установи. Але якщо ставалося так, що матері працювали далеко, то, як правило, голови колгоспів неохоче відпускали жінок на годування, бо це вимагало значних затрат робочого часу, адже годувати дитину треба було декілька разів на день. А організувати підвіз жінок з поля і назад теж не завжди була можливість [20, арк. 7 звор.].

Це призводило до надто раннього вводу прикорму, що негативно відбивалося на здоров'ї дітей, призводило до появи різного роду захворювань, відставання у розвитку, а нерідко і до смертельних випадків, або до того, що матері відмовлялися виходити на роботу і займалися самостійно доглядом за дітьми (як, наприклад, у Комсомольському або Оратівському районах Вінницької області) [18, арк. 64].

Отже, ситуація з дитячими дошкільними уста-

новами на селі протягом повоєнних років була надзвичайно складною. Дитячі дошкільні заклади українського села протягом повоєнних років залишалися на надзвичайно тяжких матеріально-побутових умовах – гостра нестача приміщень та їх незадовільний санітарно-гігієнічний стан, дефіцит найнеобхіднішого твердого та м'якого інвентаря, недостатнє та малоякісне харчування. Колгоспи, на які в повній мірі був покладений тягар по утриманню дитячих дошкільних установ не змогли створити належні умови для повноцінного їх функціонування. Разом з тим, подібний стан дитячих дошкільних установ у повній мірі відбивав значний комплекс соціально-економічних та матеріально-побутових проблем українського села у повоєнний період.

На жаль, така ситуація, хоч не реалізувала загальнолюдського принципу «найкраще – дітям», була нормою тогочасного стану системи дошкільних дитячих закладів, бо й саме село знаходилося на низькому рівні розвитку соціальної інфраструктури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Водолага О.В. Державна система охорони здоров'я материнства й дитинства в УРСР у післявоєнні роки / О. В. Водолага // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Ефективні інструменти сучасних наук – 2011», 27 квітня – 5 травня 2011 р., м. Прага. – Прага: « Education and Science » s . r . o . , 2011. – С. 6–10.
2. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [Монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
3. Мічуда В.В. Відродження сільської школи 1945-1955 рр. / В.В. Мічуда // Наука і вища освіта: тези доп. XIII міжвуз. студ. наук. конф. (19 травня 2005 р.). – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005. – С. 75.
4. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941 - 1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. Ю. Нагайко ; - Переяслав-Хмельницький, 2009. - 20 с.
5. Нікілев О.Ф. Дитячі дошкільні заклади українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр.: реалії стану та функціонування / О.Ф. Нікілев // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. Серія: історія та археологія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – Вип. 18. – С. 93-99.
6. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991 / І.В. Рибак – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 223 с.
7. Романюк І.М. Мережа дошкільних дитячих закладів в українському селі (1950-ті – перша половина 60-х рр.) / І.М. Романюк // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Серія: Історія. – К.: Б.в., 2002. – Вип. 12. – С. 261-265.
8. Терещенко Т.В. Соціально – побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943-1950 рр.) [Текст]: автореф. ...канд. іст. наук. / Т.В. Терещенко – Черкаси, 2007. – 20 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 166, оп. 15, спр. 733. – 195 арк.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 867. – 263 арк.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 874. – 35 арк.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 913. – 387 арк.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1038. – 384 арк.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1386. – 154 арк.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1751. – 67 арк.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2, оп. 8, спр. 9606. – 181 арк.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2, оп. 9, спр. 1241. – 194 арк.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3458. – 194 арк.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3664. – 181 арк.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3665. – 39 арк.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3929. – 576 арк.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 5666. – 203 арк.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 74, спр. 4. – 189 арк.
24. Шеремета О. В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти [36. Статей/ НАН України. Ін-т історії України]. – К.: Рідний край, 1998. – Вип. 3. – С. 70-78